

The Process of Ideation Analysis around the Representative of the (office of) of the Supreme Leader in the second period of the Islamic Republic

Received: 2019-11-03

Accepted: 2020-05-19

Mahdi abbasi *

Ahmad rahdar **

Mohammad sotudeh ***

The purpose of this study was to investigate and explain the changes and developments in the process of theorizing Velayat-e-Faqih in the second period of the Islamic Republic. Using a "trend analysis model" and a descriptive-analytical method, this study showed that after the changes in the constitution, the process of ideation about Velayat-e-Faqih due to factors such as: legitimacy of Velayat-e-Faqih, openness of public sphere, strengthening religious institutions and emerging issues, It has found a new direction, and Issues such as: the nature of the legitimacy of Velayat-e-Faqih, the relationship of Velayat-e-Faqih with the constitution, the consequences of absolute Velayat-e-Faqih, Velayat-e-Faqih or representation of citizenship, Velayat-e-Faqih or supervision of Faqih and reinterpretation of Absolute Velayat-e-Faqih have been discussed in public. Restrictive factors such as the continuation of stabilization of the Islamic Republic period and formal and informal opposition in this period are also considered as obstacles to ideation in the field of Velayat-e-Faqih.

Keywords: Velayat-e-Faqih, Islamic Republic of Iran, Velayat-e-Faqih, Supreme Leader, Absolute Velayat, Islamic Government.

* Ph.d. Student in Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran, (Corresponding Author), (msa138914@yahoo.com).

** Assistant Professor of Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran, (a_rahdarsestani@yahoo.com).

*** Associate Professor of Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran, (sotudeh@bou.ac.ir).

نیروهای پیشران در وضعیت آینده‌ی شیعیان اندونزی

تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۱۲

تاریخ تأیید: ۹۹/۲/۳۰

مهدی عباسی *

احمد رهدار **

محمد ستوده ***

هدف پژوهش حاضر بررسی و شناخت نیروهای پیشران کلیدی در ارتقای وضعیت شیعیان اندونزی است. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. نتایج نشان می‌دهند که ارتقای وضعیت شیعیان اندونزی، نیازمند شناسایی و تعامل صحیح با نیروهای کلیدی دخیل در آینده‌ی اندونزی است. پیشران‌های شناسایی شده را به دو دسته‌ی «نیروهای محیطی» و «اقدامات نهادی» می‌توان طبقه‌بندی کرد. «استراتژی پذیرش» از سوی نیروهای سیاسی، «استراتژی پذیرش و مهار» در میان نیروهای مذهبی و «استراتژی انکار شیعیان» توسط نیروهای فرامنطقه‌ای در مواجهه با شیعیان اندونزی اتخاذ شده است. روش مناسب برای مواجهه با سناریوهای رقبا، طراحی «سناریوی رشد و ارتقا» است؛ بدین منظور از یک سو باید راهبرد «هم‌گرایی استراتژیک» با نیروهای سیاسی را در پیش گرفت و به ائتلاف‌سازی با نهادهای اهل سنت پرداخت؛ از سوی دیگر نیز باید در قبال افراط‌گرایان سعودی، راهبرد «تهاجمی» را اتخاذ کرد.

کلیدواژه‌ها: شیعیان اندونزی، اهل سنت، شیعه‌هراسی، افراط‌گرایی مذهبی.

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران (نویسنده مسئول)
(msa138914@yahoo.com)

** استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران (a_rahdarsestani@yahoo.com)

*** دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران (sotudeh@bou.ac.ir)

عامل موفقیت یک گروه اقلیت در سطح ملی و فراملی، در گرو درک وضعیت فعلی و مدیریت آن و شناخت روندها و فرآیندهای پیش رو، و سیاست‌گذاری و سناریوسازی برای آینده است. عدم برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری درست و صحیح برای آینده سبب ایجاد مشکلات و بحران‌هایی می‌شود که تا مرز فروپاشی گروه اقلیت پیش می‌رود. از این رو، بررسی آینده و رویدادها و نیروهای موثر بر آن، برای یک گروه یا جامعه‌ی دارای هویت مشخص اهمیت حیاتی دارد. با شناسایی عوامل کلیدی و بررسی نشانگان اقدامات این نیروها و فهم سناریوهای آن‌ها می‌توان سیاست‌گذاری موفق‌تری در تحولات آینده داشت.

مجمع‌الجزایر اندونزی به‌عنوان یک کشور واحد و مستقل در جنوب شرق آسیا است و موقعیت استراتژیکی بالایی دارد (حافظ‌نیا، ۱۳۷۸، ص. ۲۴). این کشور با مجموع مساحت ۹۱ میلیون مترمربع، چهارمین کشور پرجمعیت دنیا است (طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۹). درباره‌ی ورود اسلام به اندونزی سه نظریه مطرح است: ورود از طریق گجرات هند توسط بازرگانان هندی، ورود از طریق بازرگانان ایرانی، و ورود توسط اعراب شبه‌جزیره‌ی عربستان (الله‌یاری، کریمی و بی‌طرفان، ۱۳۹۲، ص. ۷). عمده‌ی جریان‌ات مذهبی فعلی اندونزی را جریان‌های اسلام سنتی، اسلام افراطی، اسلام لیبرال و درنهایت جریان‌ات متمایل به صوفی‌گری و نحله‌های عرفانی تشکیل می‌دهند (مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی سازمان فرهنگ و ارتباطات، ۱۳۹۴، ص. ۵۳). در اواخر قرن نوزده، جنبش‌های استقلال‌طلبانه و ملی‌گرایی در تعدادی از کشورهای جنوب شرق آسیا، به‌ویژه در ویتنام و اندونزی رخ داد. در اندونزی جنبش ملی‌گرایی به مبارزه با استعمار هلند پرداخت و منجر به استقلال اندونزی در سال ۱۹۴۹ گردید (Ricklefs, ۲۰۱۳، ص. ۸۴). در ابتدای قرن بیست‌ویک وقایع اقتصادی و سیاسی و تحولات علمی و فناورانه در شرق و جنوب شرقی آسیا، این منطقه را به نقطه‌ای کانونی در جهان بدل ساخته است (مدیرشانه‌چی، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۳). اندونزی در حوزه‌ی راهبردی آسیا پاسیفیک با دارا بودن موقعیت استراتژیکی، وجود آبراهه‌های حیاتی مالاکا و سوندا، بیش‌ترین مساحت در جنوب شرقی آسیا، بیشترین جمعیت مسلمان دنیا، منابع طبیعی و اقتصادی پویا و تنوع فرهنگی و قومی؛ نقشی اثرگذار در تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی دارد (قوام و دفتری، ۱۳۶۶، ص. ۷۵۲).

شیعیان اندونزی با پیشینه‌ی تاریخی طولانی و پرفراز و فرود، در سرتاسر اندونزی پراکنده‌اند. آن‌ها به‌عنوان یک کنش‌گر فعال اجتماعی و فرهنگی و بازیگر عرصه‌ی

سیاست می‌توانند هدف مطالعات آینده‌پژوهی قرار گیرند. موضوع این مقاله، آینده‌پژوهی شیعیان است. هدف از پژوهش، بررسی نیروهایی است که در ساخت آینده‌ی شیعیان، دارای بیش‌ترین ضریب اثرگذاری - از حیث سیاست‌ها و اقدامات - هستند. این کار کمک می‌کند تا سناریوهای متناسبی با اهداف شیعیان، جهت کاهش مخاطرات پیش رو و بهره‌مندی از ظرفیت‌ها به‌منظور تحقق آینده‌ی مطلوب ترسیم و پیگیری کرد.

۱. آینده‌پژوهی به‌مثابه چارچوب نظری

باید پذیرفت که مطالعات آینده‌پژوهی نمی‌توانند به شناخت کاملاً قطعی و یقینی نسبت به آینده منجر شوند؛ چراکه آینده هنوز پدید نیامده و رخ نداده است که موضوع علم قرار گیرد. در نتیجه برای نامیدن تلاش‌هایی که برای شناخت آینده صورت می‌گیرد، از عبارت مطالعه‌ی آینده‌ها یا آینده‌پژوهی استفاده می‌شود (حاجیانی و قساع، ۱۳۹۲، ص. ۳۵). یکی از پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی اذعان به وجود گزینه‌های متعدد آینده است: نخست، آینده‌ی ممکن یا هر چیزی اعم از خوب یا بد، محتمل یا بعید که ممکن است در آینده رخ دهند. دوم، آینده‌ی محتمل یا آنچه به‌احتمال بسیار زیاد در آینده به‌وقوع خواهد پیوست. سوم، آینده‌های مرجح یا مطلوب‌ترین و ارجح‌ترین رویداد آینده (سمندری، ل.ا. و سمندری، ع؛ ۱۳۹۴، ص. ۴).

سناریوسازی یکی از شیوه‌های رایج آینده‌پژوهی است که از اطلاعات مربوط به احتمالات و روندهای آینده، تصاویری باورپذیر و به‌لحاظ درونی سازگار با آینده ایجاد می‌کند (لیندگرن و باند هولد، ۱۳۸۶، ص. ۳۶). شرکت شل در تعریف سناریو می‌گوید: سناریو، داستانی است که آینده‌های موجه را توصیف و رخدادهای مهم و بازیگران اصلی را شناسایی کرده و نشان می‌دهد که چه واکنش‌هایی در عمل می‌تواند اتفاق افتند. در تعریف دیگر: سناریوها، داستان‌های متعدد مربوط به آینده‌های باورکردنی (موجه) هستند که یک سیستم احتمالاً با آن مواجه خواهد شد (حاجیانی، ۱۳۹۲، ص. ۴۵). طراحی سناریو، روشی برای توسعه و تفکر درباره‌ی موقعیت‌های آینده‌ی ممکن براساس چند سناریوی مختلف است (اسچوماکر، ۱۹۹۵، ص. ۲۶).

فهی و راندال (۱۳۹۰) چارچوب کلی سناریونگاری را شامل چهار مولفه‌ی: «نیروهای پیشران»، «منطق‌ها»، «طرح داستان» (پی‌رنگ) و «وضعیت نهایی» می‌داند (ص. ۱۸). شناسایی وضعیت کنونی کمک می‌کند تا عواملی که بر ساخت آینده اثر می‌گذارند، تعیین شوند. این عوامل همان «نیروهای پیشران» هستند که به طرح داستان شکل بخشیده و آن را به جلو می‌برند. این نیروها اساساً بر دو دسته‌ی نیروهای محیطی و اقدامات نهادها قابل تفکیک هستند (همان).

مهم‌ترین محور در نگارش سناریوهای آینده و تحلیل‌های آینده‌پژوهی، تجزیه و تحلیل پیشران‌ها و دسته‌بندی و رتبه‌بندی آن‌ها جهت دستیابی به ترسیم آینده است. درحقیقت محور طراحی آینده، عوامل و نیروهای کلیدی (پیشران‌ها) هستند که در تغییر یا تداوم تحولات و وقایع کشور نقش اساسی ایفا می‌کنند. پیشران‌ها مجموعه‌ای از نیروهای شکل‌دهنده‌ی آینده‌اند که به‌صورت جهانی یا محلی بر انواع مختلف آن تاثیر می‌گذارند (هاشمیان اصفهانی، ۱۳۸۹، ص. ۳۳).

در انجام تحقیق حاضر، با شناخت نیروهای کلیدی پیشران و نحوه‌ی فعالیت‌شان نسبت به جامعه‌ی شیعیان اندونزی می‌توان پلی برای نگارش سناریوهای آینده‌ی شیعیان طراحی نمود. درعین‌حال تدوین استراتژی‌ها و برنامه‌های راهبردی جامعه‌ی شیعیان برای نحوه‌ی تعامل و مواجهه با این نیروها منوط به شناخت این نیروها و استراتژی‌های‌شان است. اولین گام برای تشخیص نیروهای پیشران محیطی و تحلیل اقدامات نهادی آن‌ها، توجه به دو محیط درونی و بیرونی است. درهمین‌راستا، ابتدا پیشران درونی جامعه‌ی شیعیان را از حیث نیرو و اقدامات بررسی خواهیم کرد و سپس نیروها و اقدامات‌شان در محیط پیرامونی را تبیین خواهیم نمود.

۲. نیروی پیشران درونی

۲.۱. محیط درونی گروه شیعیان اندونزی

اولین لایه از شناسایی نیروهای پیشران، بررسی محیط درونی شیعیان است. درباره‌ی قدمت تشیع در اندونزی و تاثیرگذاری بر فرهنگ آن در این کشور، نشانگان مختلفی وجود دارد. اسلام شیعه از بعد تاریخی مدت زیادی است که در اندونزی حضور دارد. تصوف فلسفی و جنبش وجودیه در قرن هفدهم در منطقه‌ی «آچه»، و بخش «حکایات» از ادبیات کلاسیک مالایی، از جمله‌ی جریان‌های قوی پیرو شیعه بوده‌اند (ماریکینوسکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۲). شیعیان اندونزی به‌لحاظ قدمت شیعه‌بودن از دو گروه تشکیل شده‌اند. گروه اول شیعیان قدیمی اندونزی، عمدتاً از سادات هستند؛ گروه دوم شیعیانی هستند که اکثر قریب به اتفاق آن‌ها، پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به مذهب شیعه روی آورده‌اند (اسدی، ۱۳۶۶، ص. ۱۵). اگرچه آمار دقیقی از جمعیت شیعیان اندونزی وجود ندارد، اما متوسط آمارها از وجود نزدیک به یک و نیم میلیون شیعه در اندونزی حکایت دارند (بیگلری، ۱۳۹۳، ص. ۵۴). بیش‌تر شیعیان در شهرهای جاکارتا، باندونگ، بانگیل، بوگور، جوکجاکارتا (با سه روستای کاملاً شیعه در حومه‌ی جوکجاکارتا)، سمارانگ، ماکاسار، لامپونگ و مالانگ ساکن هستند (شیرخانی و اشرافی، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۰).

در اندونزی، حوزه‌های علمیه در تربیت طلاب کوشا هستند. این حوزه‌ها عبارتند از: حوزه‌ی امام صادق علیه السلام در شهر بانگیل جاوه‌ی شرقی، حوزه‌ی الهادی در پکالونگان جاوه، حوزه‌ی دارالتقریب در جپارا جاوه‌ی مرکزی، حوزه‌ی مدینه‌العلم در منطقه‌ی دپوک در حومه‌ی جاکارتا جاوه‌ی غربی، حوزه‌ی رسول‌الأعظم صلی الله علیه و آله در شهر جاکارتا، حوزه‌ی امیرالمؤمنین علیه السلام در شهر بوگور، حوزه‌ی خاتم‌النبيين صلی الله علیه و آله جاکارتا، حوزه‌ی الصدیقه‌الزهره علیه السلام در جاکارتا (همان، ص. ۱۹۶). البته مدارس علمیه‌ی شیعه ایران هم از سال ۱۹۸۰ با افزایش تعداد طلاب شیعه از مالزی، اندونزی، سنگاپور، تایلند و فیلیپین روبه‌رو بوده‌اند (ماریکینوسکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

از مهم‌ترین شخصیت‌های شیعه که در دهه‌های اخیر دارای تاثیر و نفوذ در تثبیت و رشد جامعه‌ی شیعیان اندونزی بوده‌اند، می‌توان به مرحوم سیدحسین الحبشی (مؤسس معهد اسلامی بانگیل، ۱۹۹۴-۱۹۲۱)، جلال‌الدین رحمت (مؤسس جماعت ایجابی و نماینده‌ی سابق پارلمان اندونزی) و سیدحسین شهاب (مدیر حوزه‌ی علمیه‌ی الزهرا علیه السلام جاکارتا) اشاره نمود (Zulkifli, ۲۰۱۶، ص. ۵۲). شخصیت‌هایی هم‌چون سیدمحمد عمر شهاب، سیدحسن دلیل، سیدزاهر یحیی، سیدحیدر باقر الحبشی، سیداحمد باریقه، سیدابراهیم الحبشی، مقداد ترکان، خالد الولید، محسن لیب و مرحوم حسن تونو (معروف به ابوعمار) نیز دارای تاثیر و محبوبیت در میان شیعیان هستند. شیعیان در زمینه‌ی مناسک و آیین‌های شیعه هم‌چون مراسم عاشورا و عید غدیر فعال‌اند. در سراسر اندونزی، یک‌صد مؤسسه و مرکز فرهنگی و علمی شیعه مشغول فعالیت هستند که هم‌اکنون دو نهاد مهم ایجابی امور مربوط به این مراکز و شیعیان را سامان‌دهی می‌کنند.

۲.۱.۱. اتحادیه جماعت اهل‌بیت علیهم السلام اندونزی^۱

در سال ۲۰۰۰م سازمان اتحادیه‌ی جماعت اهل‌بیت اندونزی (انجمن ایجابی) اعلام موجودیت کرد. این سازمان توسط دکتر جلال‌الدین رحمت همراه با دو نفر از دوستانش از دانشگاه فناوری باندونگ، یعنی دکتر دیمتری ماهایانا و هادی سوواستیا تاسیس شد. این سازمان به‌طور رسمی در وزارت داخلی کشور از طریق هیئت وحدت ملی و حمایت مردمی شماره‌ی ۱۲۷ در تاریخ ۱۱ اگوست سال ۲۰۰۰ میلادی ثبت شده است. اگرچه این سازمان توسط دوست‌داران اهل‌بیت علیهم السلام از شیعیان امامیه تاسیس شده، اما هدف آن

جمع کردن همه‌ی محبان و پیروان و دوست‌داران اهل‌بیت علیهم‌السلام از هر مذهبی است (Zulkifli, ۲۰۱۶, ص. ۱۹۸).

در بیانیه‌ی پایانی همایش سرتاسری این نهاد در سال ۲۰۱۶، پنج رکن اصلی سازمان این‌گونه اعلام گردید: «اسلام عقلانی و معنوی»، «غیر فرقه‌گرایی و اولویت اخلاقی بالاتر از فقه»، «اسلام تكثرگرا»، «اسلام مدنی» و «دفاع از مستضعفین برای تحقق ماموریت روشن‌گری ایجابی». مسئولان سازمان مدارس را در باندونگ، بندووسو، ماکاسار، لوماجانگ، سیانجور، چیچالنگا تاسیس نمودند. دومین فعالیت مهم ایجابی، ترجمه و تالیف کتاب درباره‌ی اعتقادات شیعه، هم‌چنین پاسخ به شبهات درباره‌ی شیعه بوده است. هم‌چنین در هم‌اندیشی‌ها و گفتگوهای علمی درباره‌ی عرفان و فلسفه‌ی اسلامی، مطالعات قرآن و حدیث در محیط‌های دانشگاهی و علمی فعال است. بزرگداشت اعیاد اسلامی با همکاری نمایندگی‌های نهضت *العلما* و دیگر سازمان‌های اهل‌سنت از دیگر فعالیت‌های ایجابی آن‌هاست. فعالیت‌های خیریه و ارایه‌ی خدمات اجتماعی به مردم و شهروندان پیروان ادیان و مذاهب مختلف اندونزی، از جمله‌ی کارهای این نهاد برای تحقق ارکان اعلامی سازمان بوده است. این سازمان آرم خود را از واژه‌ی «سفینه‌النجاه» گرفته که به حدیث پیامبر مکرم خاتم الصلوات در کشتی نجات‌بودن اهل‌بیت علیهم‌السلام و امام حسین علیه‌السلام اشاره دارد.

۲.۱.۲. سازمان اهل‌بیت علیهم‌السلام اندونزی (انجمن ابی)^۱

از سال ۲۰۰۵ فعالان موسسات شیعه و مبلغان، در گردهمایی‌ای درون شیعی به‌نام «صله‌ی رحم ملی» شرکت می‌کردند. در پنجمین گردهمایی در تاریخ ۲۴-۲۵ ژوئن ۲۰۱۰ در جاکارتا، با حضور نمایندگان دویست مرکز و موسسه و حسینیه‌ی شیعیان و یک‌صد نفر از مبلغان، اتفاق نظر نسبت به ایجاد یک سازمان سرتاسری صورت گرفت. بعد از تدوین اساسنامه، این سند در وزارت دادگاهی و حقوق بشر اندونزی، سپس در وزارت کشور اندونزی ثبت گردید. در نهایت در ۱۵ ژوئن ۲۰۱۱ میلادی سازمان اهل‌بیت علیهم‌السلام اندونزی با حضور هزاران نفر از شیعیان اندونزی رسماً در جاکارتا تاسیس شد. این نهاد اهداف ذیل را طبق اساسنامه‌ی خود پیگیری می‌نماید:

۱. پیاده‌کردن تعالیم اسلام ناب متناسب با قانون اساسی کشور؛
۲. نهایت تلاش در رفع تمامی ظلم و ستم، نژادپرستی، تعصب و جنایت علیه بشریت؛

1. Ahlul-Bait Indonesia.

۳. ایفای نقش فعال در ایجاد و حفظ وحدت جامعه‌ی اسلامی؛
  ۴. تلاش برای حفظ وحدت و یکپارچگی ملی کشور اندونزی با قبول اصل تکثر و تنوع کشور؛
  ۵. تلاش برای ایجاد یک جامعه‌ی شیعه دارای استقلال در جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی.
- هم‌اکنون این نهاد در تمامی استان‌های اندونزی دارای نمایندگی و شعبه است. این شعب در قالب نمایندگی‌های منطقه‌ای در محدوده‌ی جغرافیایی با یک‌دیگر هماهنگ و منسجم‌اند. مجمع‌های منطقه‌ای از طریق شورای مرکزی هدایت و راهبری می‌شوند. هم‌اکنون سیدمحمد عمر شهاب به‌عنوان رئیس کل (رئیس العام)، سیدحسن دلیل به‌عنوان نایب‌رئیس عمومی و سیدزاهر یحیی به‌عنوان دبیر کل، به تدبیر امور این سازمان مشغول هستند. عدالت (keadilan) و انسانیت (kemanusiaan) و برادری (kesaudaraan)، شعار سه‌گانه‌ی این سازمان است. انجمن اِبی، صفحات و کانال‌های فعال در فیس بوک، گوگل پلاس، پینترست، یوتیوب، اینستاگرام، توئیتر و تلگرام دارد (<https://www.ahlulbaitindonesia.or.id>).
- مجموعه اقدامات نهادی نیروی پیشران درونی شیعیان اندونزی، طی دهه‌های اخیر در جدول زیر آمده است:

میراث تاریخی و تاثیرگذاری فرهنگی تشیع در اندونزی	پیشران‌های اقدامی نیروی محیط درونی جامعه‌ی شیعیان
تثبیت کلان‌نهادهای اِبی و ایجابی (دو نهاد مهم جامعه‌ی شیعیان) و ارتباط خوب با نهادهای اهل سنت و دولت اندونزی (رونمایی مانیفست اتحادیه‌ی اِبی در پارلمان مشورتی اندونزی در ۱۳ مارس ۲۰۱۹ با حضور ۲۰۰ مهمان از ادیان و مذاهب مختلف برگزار شد).	
شبکه‌ی مبلغان دینی پویا (اتحادیه‌ی مبلغان، انجمن اکمال)	
قشربندی اجتماعی شیعیان (وجود قشر فرهیخته‌ی دانشگاهی)	
تاسیس و فعالیت مؤسسات و مراکز فرهنگی سرتاسری	
مدارس و دانشکده‌ها و حوزه‌های علمیه‌ی فعال و پویا	
ترجمه و تالیف و انتشار کتب و مقالات شیعه	
برگزاری مراسمات مناسک و آیین‌های دینی	
درک عمیق از مفهوم اخوت و امت اسلامی و تلاش در همزیستی مسالمت‌آمیز با سایر شهروندان با شعار ما با سه اهل هستیم؛ با اهل کتاب رفیق، با اهل سنت برادر و با اهل بیت مأنوس.	
همکاری و هماهنگی با نهادهای فرهنگی و علمی جمهوری اسلامی ایران	

با دقت در مولفه‌های قوت گروه شیعیان اندونزی و اقدامات نهادی آنان، می‌توان سناریوی مطلوب آینده‌ی ایشان را براساس ارتقا و رشد این گروه پایه‌ریزی نمود. شیعیان اندونزی بعد از انقلاب اسلامی، سه دوره را به‌صورت توامان طی نموده‌اند که به وضعیت ثبات و پایداری کنونی آنان منجر شده است. اگرچه زمینه و ظرفیت وضعیتی بهتر از حالت کنونی برای گروه شیعیان متصور است، اما به‌دلیل ضعف‌ها و کاستی‌ها، چالش‌ها و مشکلاتی نیز در برهه‌هایی برای این گروه ایجاد شده است که مانع از پیشرفت ایشان است.

سه دوره‌ی تکاملی گروه شیعیان را می‌توان در دوره‌های: «نهضت ترجمه» (معرفت‌زایی و معرفت‌افزایی)، «تربیت نیروها و منابع انسانی متخصص» (کادرسازی) و «ایجاد تشکیلات منسجم و فراگیر» (نهادسازی) بیان نمود. در مرحله‌ی اول جمعی از فرهیختگان و دانشجویان، جذب آموزه‌های شیعه شده و دست به ترجمه‌ی آثار اندیشمندان شیعه زدند. در مرحله‌ی بعدی، شاهد حضور طلاب و دانشجویان شیعی در مراکز علمی اندونزی و ایران هستیم. مرحله‌ی کادرسازی سبب ایجاد شبکه‌ای از مبلغان، هم‌چون «انجمن اکمال» گردید که در سراسر اندونزی مشغول فعالیت‌های دینی هستند. نیاز شیعیان به فعالیت تشکیلاتی و سامان‌دهی امور در قالب نهادهای کلان و فراگیر ایجابی و ابی تبلور یافت و مرحله‌ی تکاملی سوم را رقم زد. روابط حسنه‌ی این دو نهاد با یک‌دیگر و اشتراک نظر در اصول کلان و اساسی و دغدغه‌ی حفظ و ارتقای گروه شیعیان و همکاری در فعالیت‌های مختلف، سبب شده است تا این دو، نقش مکمل را برای یک‌دیگر ایفا نمایند.

سناریوی آینده‌ی شیعیان با توجه به این سه مرحله و نقاط قوت ایشان در تشکل‌های ابی و ایجابی می‌تواند سناریوی رشد و ارتقا باشد. سناریوی بقا یا تثبیت، سناریوهایی هستند که به‌لحاظ شکنندگی اقلیت‌ها در جوامع اکثریت پیشنهاد می‌گردند. اما هم‌اکنون با توجه به مجموعه‌ی مولفه‌های قدرت درونی جامعه‌ی شیعیان همراه با نیروی مکمل ایشان - یعنی جمهوری اسلامی ایران - می‌توان برای تحقق این سناریو برنامه‌ها و اقداماتی را طراحی نمود تا به چشم‌انداز مطلوب نایل شد. در طراحی این سناریو به راهبردهایی هم‌چون: تربیت راهبران مدیر، بالفعل نمودن ظرفیت بانوان شیعه در درون جامعه، هم‌گرایی نهادها و موسسات شیعی با یک‌دیگر، تقویت و گسترش شبکه‌ی مبلغان، غیریت‌سازی با جریانات افراط‌گرای درون شیعه در محیط درونی می‌توان اشاره نمود.

۲،۲. جمهوری اسلامی ایران؛ نیروی مکمل گروه شیعیان

جمهوری اسلامی ایران اگرچه به‌لحاظ جغرافیایی یک نیروی فرامنطقه‌ای محسوب می‌شود، ولی به‌لحاظ پیوند ماهوی با این گروه، در تحقیق حاضر، به‌عنوان مکمل نیروی درونی

شیعیان در نظر گرفته شده است. احیای مجدد شیعیان بعد از انقلاب اسلامی و نقش فعال نهادها و مراکز ایران در سه مرحله‌ی تطور گروه شیعیان اندونزی، این نقش را اثبات می‌کند. انقلاب اسلامی ایران در کنار حرکت اخوان المسلمین، ایده‌ی مخالفت با حکومت سوهارتو را در میان جمعیت روشنفکر مسلمان این کشور زنده کرد (Porter, 2002, ص. ۷۱). در دهه‌ی اول انقلاب، عمده حوزه‌ی تاثیرگذاری تشیع در این سال‌ها، روشنفکران بودند. در مرحله‌ی بعد، انقلاب اسلامی توانست جوانان و علمای بومی اندونزی را که بخشی از آنان اکنون سردمداران جریان شیعه هستند، به تشیع متمایل نماید. در ادامه شاهد شکل‌گیری نهادهای شیعی هستیم (بیگری، ۱۳۹۳، ص. ۴۹). تعداد طلاب فارغ‌التحصیل اندونزی از ایران ۲۳۰ نفر، تعداد طلاب در حال تحصیل در ایران ۲۰۰ نفر و تعداد طلاب مشغول به تحصیل در مراکز وابسته به جامعه‌المصطفی ع‌ع‌ا در محیط اندونزی ۴۳۵ نفر است (طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۴۸).

با توجه به الحاق ایران به پیمان مودت و امضای این پیمان با اتحادیه‌ی آسه‌آن، طی چهل و نهمین نشست وزرای خارجه‌ی آسه‌آن در ۲۴ ماه ژوئیه ۲۰۱۶ (۳ مرداد ۱۳۹۵) در پایتخت لائوس، زمینه‌ی همکاری دوجانبه و رسمی و قانونی برای شیعیان منطقه و جمهوری اسلامی ایران فراهم شده است.

در سناریوی رشد و ارتقای گروه شیعیان اندونزی در آینده‌ی مطلوب و مرجح، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند نقشی کلیدی ایفا نماید. ایران هم در حمایت و ارتقا وضعیت شیعیان از حیث معرفتی و توانمندسازی این گروه زیرساخت‌های حمایتی را داراست، و هم از حیث ارتباطات موثر و مفید با نیروی سیاسی اندونزی، توان حمایت از این گروه را دارد. در سطح دیپلماسی سیاسی، دستگاه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌تواند زمینه‌ی راهبرد هم‌گرایی نهادهای شیعی را با نیروهای سیاسی اندونزی فراهم آورده است. در سطح دیپلماسی فرهنگی، نهادهایی چون مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و سازمان فرهنگ و ارتباطات می‌توانند با برنامه‌ریزی و تمرکز بیش‌تر به راهبرد ائتلاف‌سازی شیعیان با نهادهای کلان اهل سنت، خصوصاً نهضت‌العلماء اقدام نمایند. در دیپلماسی علمی نیز نهاد جامعه‌المصطفی ع‌ع‌ا، جامعه‌الزهراء ع‌ع‌ا و دانشگاه بین‌المللی اهل بیت ع‌ع‌ا می‌توانند بازوی شیعیان منطقه در راهبرد تربیت منابع انسانی هدفمند و متخصص باشند. البته بورس رشته‌های فنی و پزشکی برای شیعیان زبده و نخبه‌ی اندونزیایی در دانشگاه‌های معتبر ایران نیز می‌تواند زمینه‌ی ارتقای این گروه و اثرگذاری آنان را در آینده، در حالت مطلوب قرار دهد.

۳. نیروی پیشران محیط پیرامونی

جهت درک نیروهای محیطی در محیط پیرامونی جامعه‌ی شیعیان، باید به دو محیط منطقه‌ای و محیط ملی توجه نمود. در محیط ملی اندونزی به‌عنوان یک واحد سیاسی مستقل، نیروهای مختلفی مانند نخبگان علمی، اقلیت اقتصادی مرفه، احزاب سیاسی، ادیان و مذاهب اقلیت و قوم مالایی یا چینی قابل تصور است. در بین نیروهای موجود، دولت به‌لحاظ داشتن قدرت سیاسی، و کلان‌نهادهای اهل سنت به‌دلیل داشتن اقتدار در زمینه‌ی مدیریت جمعیت دویست و بیست میلیونی مسلمان اهل سنت کشور، عامل مهم‌تر و اثرگذارتری نسبت به سایر نیروها محسوب می‌شوند. لذا بررسی این نیروها و اقدامات و سیاست‌هایشان در قبال شیعیان در محیط ملی، اولویت اصلی پژوهش حاضر است.

هم‌اکنون کشورهای آمریکا، روسیه، چین، ژاپن، عربستان و استرالیا سرمایه‌گذاری‌های ویژه‌ای در محیط منطقه‌ی جنوب شرق و اندونزی به‌لحاظ ظرفیت‌ها و استعدادها دارند. عربستان به‌لحاظ اهمیت اندونزی به‌عنوان بزرگ‌ترین کشور اسلامی در محیط جهان اسلام، حضور فعال و اثرگذاری در این کشور را برای خود حیاتی می‌داند. وهابیت مورد حمایت عربستان در اندونزی، بیش‌ترین تقابل را با جامعه‌ی شیعیان دارد و می‌خواهد همان مسیری که برای ممنوعیت شیعه در مالزی رخ داد، در اندونزی نیز تکرار شود. به‌همین دلیل بررسی اقدامات عربستان در محیط اندونزی به‌عنوان نیروی پیشران کلیدی فرامنطقه‌ای، ضروری است.

۳.۱. دولت اندونزی؛ نیروی سیاسی پیشران در محیط ملی

اولین عامل تاثیرگذار پیرامونی بر جامعه‌ی شیعیان، دولت اندونزی است که به‌لحاظ قدرت سیاسی، نقش محوری دارد. حاکمیت اندونزی می‌تواند به‌عنوان تسهیل‌گر تحولات مطلوب شیعیان اندونزی در آتیه ایفای نقش نماید یا به‌عنوان مانعی بزرگ، فعالیت‌های جامعه‌ی شیعیان این کشور را با محدودیت یا تعطیلی مواجه نماید. شناخت ساختار و قدرت سیاسی، و مرور سیاست‌ها و عملکردهای دولت این کشور خصوصاً در سال‌های اخیر می‌تواند ما را در پیش‌بینی رفتار آینده‌ی آن و سناریوی‌های احتمالی آینده‌ی شیعیان یاری رساند.

هم‌اکنون نظام سیاسی حاکم بر اندونزی، جمهوری است؛ رئیس‌جمهور با رای مستقیم مردم انتخاب شده و اختیارات قوه‌ی مجریه در اختیار اوست. او اختیار عزل و نصب وزراء، اعضای دولت و کابینه، هم‌چنین هدایت نیروهای مسلح و مدیریت امور کشورداری و

قوهی مجریه را به عهده دارد. در حال حاضر، کابینه‌ی دولت شامل ۳۴ وزیر و ۸ مقام در سطح وزیر، به اضافه‌ی سه نهاد دولتی غیر وزیر - مثل سازمان اطلاعات دولت، رئیس هیئت هماهنگی سرمایه‌گذاری، رئیس اقتصاد خلاق - هست. همان‌گونه که وزرا در مقابل رئیس‌جمهور پاسخگو هستند، رئیس‌جمهور نیز تنها در مقابل مجلس مشورتی اندونزی پاسخگوست (Sukoco, ۲۰۱۲، ص. ۷۱).

اگرچه آزادی دین در قانون اساسی اندونزی قید شده، اما دولت رسماً تنها شش دین را به رسمیت می‌شناسد؛ اسلام، پروتستان، آیین کاتولیک روم، هندوئیسم، بودیسم و کنفوسیوس (طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۷۸). طبق اصل ۲۹ قانون اساسی، دولت تنها آزادی انجام فرایض مذهبی برای پیروان ادیان گوناگون را تضمین کرده است. دولت اندونزی خود را دولتی اسلامی نمی‌داند و ایدئولوژی «پانچاسیلا» را مبنای حکومت خود قرار داده است. لذا در عمل از سکولاریسم پیروی می‌کند، اما خود را دولتی ضد دین (لایک) نمی‌داند (مظفری، ۱۳۷۵، ص. ۲۹). پانچاسیلا به عنوان اصول حاکمیتی اندونزی متضمن پنج اصل است: «اعتقاد به خدای یگانه»، «انسانیت متمدن و عادل»، «یک اندونزی واحد و متحد»، «دموکراسی بر پایه‌ی خرد نمایندگان مردم» و «عدالت اجتماعی برای همه‌ی اندونزیایی‌ها» (علی، ۲۰۱۰، ص. ۳۶).

از زمان استقلال اندونزی تاکنون دولت‌های مختلفی در اندونزی سرکار آمده‌اند. اندونزی پس از استقلال در طول حدود دو دهه حکومت سوکارنو، بیش‌تر درگیر مسایل خارجی بود. سوهارتو در سال ۱۹۶۸ به ریاست جمهوری اندونزی انتخاب شد؛ دولت اقتدارگرای او با حمایت نظامیان و کشورهای غربی خصوصاً در دوران جنگ سرد در پنج دوره‌ی متوالی از سال ۱۹۷۳ تا ۱۹۹۸ حکومت نمود. او در می ۱۹۹۸ برکنار شد و معاون او یعنی حبیبی جایگزین وی گشت. حبیبی علی‌رغم راه‌اندازی «مجمع روشنفکران مسلمان اندونزی» (ICMI) و انجام اصلاحات در انتخابات سال بعدش از احزاب مخالف شکست خورد. نمایندگان مجمع مشورتی خلق، آقای عبدالرحمن وحید - از علمای اسلامی اندونزی و رهبر نهضت العلماء - را سال ۱۹۹۹ به عنوان چهارمین رئیس‌جمهور اندونزی برگزیدند. دولت او دوام چندانی نیافت و در سال ۲۰۰۱ سقوط کرد. خانم مگاواتی سوکارنو پوتری به عنوان پنجمین رئیس‌جمهور اندونزی در این سال انتخاب شد و تا سال ۲۰۰۴ عهده‌دار حکومت بود. در ۲۰ اکتبر ۲۰۰۴ ساسیلو بامبانگ یودهویونو که وزیر امنیت در کابینه‌ی خانم مگاواتی بود، به عنوان نخستین رئیس‌جمهوری اندونزی از طریق

برگزاری انتخابات سرتاسری توسط رأی مستقیم مردم به قدرت رسید (ضیغمی و توفیقی، ۱۳۸۷، صص. ۱۹-۲۲).

ساسیلوا در انتخابات ۲۰۱۱ مجدداً حائز اکثریت آرا شد. او با شعار «میلیون‌ها دوست، بدون دشمن» سعی در جذب شهروندان و همکاری با کشورهای مختلف نمود. در سال ۲۰۱۶ جوکوویدودو از حزب دموکراتیک مبارزه‌ی اندونزی که تجربه‌ی فرمانداری جاکارتا را در کارنامه داشت، با شکست رقبا، رئیس‌جمهور اندونزی شد. جوکو ویدودو در اندونزی به جوکووی معروف است. وحدت در تنوع شعار جوکووی است. جوکووی از شبکه‌ی اجتماعی فیس‌بوک که در بین مردم اندونزی بسیار محبوب و پرکاربر است، به‌نحو مطلوبی برای بیان فعالیت‌ها و ثمرات کار خویش بهره می‌برد (Lidwina, ۲۰۱۹، ص. ۷۶). موسسه‌ی نظرسنجی اندونزی (Lembaga Survei Indonesia) در اکتبر ۲۰۱۹ با انجام پیمایشی نسبت به رضایت از عملکرد جوکووی، در امتداد نظرسنجی‌های سال‌های قبل، امتیاز او را ۶۷ و میانگین ۶۴٫۶۱ از ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۹ اعلام نمود (Jayani, ۲۰۱۹).

دولت جوکووی با چالش‌های مختلفی روبه‌روست. ظهور رادیکالیسم مذهبی و تروریسم، اکنون در بسیاری از کشورها به‌ویژه اندونزی به‌عنوان یک تهدید واقعی ظاهر شده است. نابرابری اقتصادی، دنیای جدید و فرایند سریع جهانی‌شدن، مواجهه‌ی کشور را با تهدید تروریسم جهانی دشوار می‌کند (poltak partogi, ۲۰۱۷، ص. ۸۹). تبعات جنگ تجاری چین و آمریکا، بحران‌های جدایی‌طلبی، فساد مالی و اداری، فقر، افراط‌گرایان مذهبی، بیکاری و فقدان فرصت‌های شغلی، تغییر الگوهای رفتاری به‌سبب نفوذ فرهنگ غربی از جمله‌ی چالش‌های مهمی است که جوکووی با آن در دو دوره‌ی ریاست‌جمهوری‌اش مواجه است. سیاست داخلی تبدیل‌شدن اندونزی به یک الگو در جهان اسلام با ظرفیت اسلام میانه‌رو، دموکراسی سوم جهان و قدرت اقتصادی روبه‌رشد در منطقه‌ی جنوب شرق در دستور کار جوکووی و مسئولان اندونزی قرار دارد. رشد اقتصادی، انسجام اجتماعی، رشد سواد و گسترش آموزش‌های عمومی و مبارزه با افراط‌گرایی از جمله‌ی اقدامات دولت جوکووی در این پنج سال بوده است (Moeldoko, ۲۰۱۹، ص. ۶).

مواضع جوکووی بر رعایت حقوق اقلیت‌ها و اقدامات او در ارتقای جایگاه اندونزی نشان از اهمیت انسجام ملی و رعایت حق شیعیان در دوره‌ی او دارد. او با دکتر جلال‌الدین رحمت موسس انجمن ایجابی روابط نزدیکی دارد. در مجموع، روبه و اقدامات

دولت جوکویی در دفاع از حقوق اقلیت‌ها و دادن آزادی عمل به شیعیان، اتخاذ استراتژی پذیرش از سوی دولت جوکویی را نشان می‌دهد. محصول استراتژی پذیرش، رسمیت‌دادن به شیعیان و احترام به حقوق آنان به‌عنوان یک اقلیت مذهبی رسمی و قانونی است. جوکویی با جمهوری اسلامی ایران نیز روابط نزدیکی دارد و روسای جمهور ایران و اندونزی در طی سالیان اخیر، سفرهایی را به کشورهای یک‌دیگر داشته‌اند. سطح روابط مطلوب ایران با نیروی سیاسی اندونزی ظرفیت مناسبی برای پیگیری مطالبات شیعیان و ساخت آینده‌ای مطلوب برای ایشان است. مهم‌ترین اقدامات نیروی دولت در راستای این استراتژی و همچنین ابزارهای استراتژی پذیرش در جدول زیر بیان شده است.

رسمیت قانونی تشیع بر اساس قانون اساسی و احترام دولت به قانون اساسی و رعایت آن	پیشران‌های اقدامی و ابزارهای نیروی پیشران دولتی در استراتژی پذیرش جامعه شیعیان
اولویت دولت جوکویی در مبارزه با تروریسم و افراط‌گرایی دینی و اقدام به مسدود نمودن سایت‌های افراطی و تعقیب و محاکمه‌ی برخی افراط‌گرایان	
تاکید بر ظرفیت پانچاسیلا (اصول حکومتی) در حفظ حقوق اقلیت‌ها توسط جوکویی	
تاکید بر شعار وحدت در تنوع توسط دولت	
همکاری لقمان سیف‌الدین وزیر دین اندونزی با جامعه‌ی شیعیان (انتخابات شورای انجمن اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> اندونزی در سال ۲۰۱۷ در محل وزارت دین انجام شد)	
حمایت شخصیت‌های علمی و فرهنگی اندونزی از سیاست‌های دولت در قبال رعایت حقوق شیعیان؛ شخصیت‌هایی هم‌چون دکتر امین رئیس (رئیس سابق مجلس اندونزی)، نور خالص مجید (از نویسندگان مطرح در اندونزی)، دکتر نصرالدین عمر (امام‌جمعه‌ی مسجد استقلال جاکارتا)، پروفیسور ازمردی عذرا.	
رویکرد دولت در خصوص حفظ وحدت اسلامی و میانجی‌گری در حل مشکلات جهان اسلام	
دفاع از فلسطین و مواضع ضد صهیونیستی جوکویی و دولت	
اقدام به گفتگو و مذاکره و پرهیز از برخوردهای سلبی در موارد بحرانی مانند بحران جدایی‌طلبان آچه توسط جوکویی	
کاهش محسوس حمله به جامعه‌ی شیعیان در سال‌های اخیر (اگرچه تجمع علیه شیعیان در مقابل مراکز شیعی توسط افراطیون انجام شده است اما با ورود پلیس و نیروهای دولتی از حمله‌ی افراطیون ممانعت به‌عمل آمده است)	
حمایت دولت از برگزاری مراسمات و مناسبت‌های شیعیان و آزادی عمل موسسات و مراکز علمی و فرهنگی شیعه در اندونزی	
همکاری دررفت و آمد طلاب و دانشجویان و اساتید و علمای شیعه به ایران و بالعکس	
روابط حسنه و مناسبات خوب ایران و دولت جوکویی و سفرهای روسای جمهور و وزیران خارجه دو کشور طی سال‌های اخیر و حمایت اندونزی از ایران در موضوع برجام و الحاق ایران به پیمان مودت اتحادیه‌ی آسه آن	

۳،۲. نهادهای اهل سنت: نیروی مذهبی پیشران در محیط ملی

اندونزی با جمعیت دویست و بیست میلیون مسلمان، بزرگ‌ترین کشور اسلامی است. حضور جمعیت اهل سنت در این کشور سبب شده است کلان‌نهادهای این کشور عامل مهمی در تحولات کنونی و آتی جامعه‌ی شیعیان محسوب شوند. نوع تعامل مذهبی نهادهای دینی اهل سنت نسبت به گروه اقلیت شیعیان این کشور می‌تواند مولفه‌ی مهمی در رشد یا توقف فعالیت این گروه باشد. شناخت این نهادها و مرور مواضع و اقدامات آن‌ها در قبال شیعیان، راه‌گشای طراحی دقیق‌تر سناریوهای رفتاری آینده‌ی شیعیان است. در ادامه به بررسی چهار نهاد مهم دینی اهل سنت اندونزی که دارای نفوذ و تاثیرگذاری بیش‌تری هستند، می‌پردازیم.

۳،۲،۱. مجلس العلماء

مجلس العلماء نهادی غیردولتی و مشورتی است که در زمان سوهارتو، در تاریخ هفتم رجب ۱۳۹۵ ق برابر با ۲۶ ژوئیه ۱۹۷۵ میلادی تاسیس شد. حفاظت از مسلمانان و تربیت نیروی انسانی، ارایه‌ی راه‌حل در امور مذهبی در محیط ملی و بین‌المللی، تدوین مفهوم تعلیم و تربیت اسلامی، نظارت بر مطالب منتشره در رسانه‌های جمعی، همکاری با سازمان‌های مذهبی از جمله‌ی کارویژه‌های این نهاد است (Menchik, ۲۰۱۶، ص. ۱۸۵). مجلس‌العلمای مرکزی (MUI) حدود ۴۳۹ عضو دارد که با ترکیب خاصی انتخاب می‌شوند و به ترتیب زیر ایفای وظیفه می‌کنند:

- ۲۶ نفر علما به نمایندگی از ۲۶ استان غیر از جاکارتا،
- ۱۰ نفر از علما و روحانیون (منتخب سازمان‌های نهضت العلماء، محمدیه، شرکت اسلام، الوصیلیه، مطلع‌الانوار، اتحاد مسلمانان به ترتیب Persis و Guppi و PTDi)،
- ۴ نفر اندیشمند و متشرع و متدین از نیروهای مسلح کشور،
- ۱۳ نفر از اندیشمندان برجسته‌ی کشور.

مجلس العلماء دارای ۱۲ کمیسیون مستقل و هر کمیته‌ی متشکل از بیش از ۲۰ نفر است (عبدالمعطی و عمرهادی، ۲۰۰۹، ص. ۱۵۲).

کیایی حاجی معروف امین بعد از کیایی سهل محفوظ از سال ۲۰۱۴ ریاست مجلس العلماء را بر عهده دارد. دکتر دین شمس‌الدین، دکتر خالد نفیس، دکتر مرسودی شهود، دکتر مرزوقی بیضاوی و دکتر نصرالدین عمر از جمله‌ی رؤسا و مدیران برجسته‌ی مجلس العلماء هستند. مجلس‌العلمای این نهاد شبه‌دولتی بیش‌تر به اسلام فراملی و

محافظه کارانه گرایش دارد. درعین حال که این نهاد خودش را به عنوان نماد استاندارد ایمان و عقیده در اندونزی می داند، ولی روحیه و تفکر درون این نهاد به نظر می رسد بیش تر نشان دهنده ی فاصله ی در حال افزایش بین علمای عظام و جماعت مسلمانان در اندونزی است. این نهاد هم چنین تحت تاثیر سازمان های تندرو مسلمان قرار گرفته است (ابراهیمیان، ۱۳۹۴، ص. ۲۹).

۳،۲،۲. نهضت العلماء

این نهاد عظیم دینی اندونزی به عنوان مدافعان اسلام سنتی در جهان شناخته شده است. سازمان نهضت العلماء در سال ۱۹۲۶م توسط عالمی به نام شیخ هاشم/شعری که از مخالفان سرسخت هلندی ها بود، در پاسخ به گسترش وهابیت و مدرنیسم در اندونزی، تاسیس شد. شبکه ی وسیع حوزه های علمیه ی سنتی با نام پسانترن (pesantren) که مدارس شبانه روزی اسلامی هستند و توسط کیایی ها (معلمان دینی نهضت العلماء) اداره می شوند، شاخص خوبی برای معرفی این نهاد است (ابراهیمیان، ۱۳۹۴، ص. ۲۱). نهضت العلماء همواره در صحنه ی سیاسی اندونزی نقش فعالی داشته است. عبدالرحمن وحید چهارمین رئیس جمهور اندونزی، رئیس نهضت العلماء بوده است (Van, ۲۰۰۲، ص. ۴۵). پیروان نهضت العلماء تا هشتاد میلیون نفر تخمین زده شده اند. این نهاد بر فقه شافعی استوار بوده و نسبت به آموزه های صوفیه گرایش زیادی دارد. شورای عالی و سپس شورای اجرایی، بالاترین رکن این ساختار است. هیئت های منطقه ای و کمیته های مستقل هم ذیل شورای اجرایی فعال هستند. هم اکنون دکتر عقیل سراج دبیر کل اجرایی نهضت العلماء است.

۳،۲،۳. سازمان محمدیه

سازمان محمدیه در سال ۱۹۱۲ توسط محمد هلال فارغ التحصیل مکه تاسیس شد. او به شدت تحت تاثیر کسانی چون سیدجمال الدین، محمد عبده و محمدبن عبدالوهاب بود. البته با توجه به آن که محمدیه بعدها تعدیل شد، طبعاً مطابقت آن با ویژگی های وهابیت نیز کم تر گردید (طالب، ۱۳۹۰، ص. ۵۶). درحقیقت محمدیه بسطی از جنبش وهابی است که در قرون ۱۹ و ۲۰ در سراسر عربستان سعودی گسترده شد؛ با این تفاوت که محمدیه بیش تر گرایش اجتماعی داشته تا گرایش سیاسی. این موضوع البته به منزله ی یک شعار به سرمشق محمدیه به عنوان «جنبش فرهنگی در حال گسترش» تبدیل شده است (Jabruh, ۲۰۱۰، ص. ۶۷).

محمدیه پیشگام مدرنیسم اسلامی و در تضاد با اسلام سنتی ای است که نهضت‌العلماء بعداً دست به ترویج آن زد. محمدیه تا به حال حداقل ۱۵ بار چشم‌انداز و ماموریتش را ویرایش نموده است. سازمان محمدیه از دوره‌ی ابتدایی تا سطح دبیرستان، شبکه‌ای از مدارس را با مرکزیت جوگجا کارتا و در سطح دانشگاهی، یک شبکه‌ی وسیع در اکثر استان‌های اصلی را در سراسر مجمع‌الجزایر اندونزی تاسیس و احداث نموده است. در بخش صنعتی خصوصی، بسیاری از کلینیک‌ها و بیمارستان‌های سطح بالا به‌وسیله‌ی کارمندان حرفه‌ای سازمان محمدیه اداره می‌شوند (ابراهیمیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۵).

شورای ترجیح و تجدید در حقیقت پرنفوذترین شورای موجود در سازمان محمدیه است. این شورا به‌طور خاص با مقوله‌های مربوط به الهیات، فقه و اندیشه‌ی اسلامی در ارتباط است. کمیته‌های مختلفی چون عایشه (برای زنان)، پمودا محمدیه (برای جوانان) و ایکاتان پلاجار محمدیه (اتحادیه‌ی دانشجویی) در این سازمان فعال هستند. کارآفرینی در حوزه‌های آموزشی، بیمارستان‌ها و دیگر حوزه‌های تجارتی و اجتماعی، یکی دیگر از موفقیت‌های سازمان محمدیه است که از این نهاد پشتیبانی مالی می‌کنند (عبدالمعطی و عمرهادی، ۲۰۰۹، ص. ۱۴۳). دکتر دین شمس‌الدین (مشاور عالی مذهبی جوکووی)، پروفیسور دکتر امین رئیس (از اساتید روابط بین‌الملل دانشگاه گاجامادا) و دکتر جنیدی از جمله‌ی مهم‌ترین شخصیت‌های نهضت محمدیه در حال حاضر هستند.

۳،۲،۴. جمعیت طرق معتبره‌ی صوفیه

صوفیان بعد از حمله‌ی مغولان و در پی سفر به منطقه، نقش اصلی و موثری در گرایش مردم به اسلام در بسترهای دینی، معنوی و عقلانی ایفا کردند. در سده‌ی نوزدهم و بیستم میلادی، با رواج تعلیم و تعلم غربی و تجددگرایی در همه‌ی جنبه‌های زندگی، نفوذ گسترده‌ی تصوف در جهان مالایی رو به افول نهاد و سلسله‌های صوفیانه مورد حمله‌ی جریان‌های اصلاح‌طلب اسلامی قرار گرفتند.

برخی از سنت‌گرایان در کشور اندونزی، اقدام به تاسیس سازمان‌های سنتی هم‌چون: نهضت‌العلماء، انجمن پرتی و حزب سیاسی طریقت اسلام نمودند؛ این سنت‌گرایان در عین دفاع آشکار از تصوف در برابر اصلاح‌طلبان، خودشان نیز به عناصر خاصی از آموزه‌های فرقه‌های رقیب اعتراض داشتند (Jong، ۱۹۹۹، ص. ۷۲۸). اگرچه این جمعیت از نهادهای وابسته به نهضت‌العلماء است، اما از حیث مدیریتی و ساختاری، مستقل است. هم‌اکنون کیایی حبیب لطفی از سادات و نوادگان امام صادق علیه السلام ریاست این جمعیت را

بر عهده دارد. علی مسعدی نیز معاون وی در جمعیت است. در سال ۲۰۱۷ درخواست شیعیان برای ورود به این جمعیت از سوی حبیب لطفی و شورای جمعیت پذیرفته شد؛ این امر گام بزرگی در هم‌گرایی جامعه‌ی شیعیان با نهادهای اهل سنت محسوب می‌شود.

در مجموع می‌توان گفت دو نهاد دینی اهل سنت، یعنی نهضت محمدیه و نهضت‌العلماء، از جمله‌ی سازمان‌های دارای نفوذ بالا در اندونزی هستند. سابقه‌ی تاریخی این دو نهاد از جمهوری اندونزی نیز پیش‌تر است و با جمعیت هواداران بیش از یک صد میلیون مسلمان به‌عنوان دو نهاد اثرگذار شناخته می‌شوند. این سابقه‌ی تاریخی و میزان اثرگذاری اجتماعی نشان‌گر مقاومت و استواری بالای این دو نهاد در شرایط مختلف است؛ نهادهایی که هم‌اکنون با حضور کیایی معروف/امین در جایگاه معاون اول رئیس‌جمهوری بیش‌ازپیش دارای نفوذ سیاسی شده‌اند و کماکان نقش فعالی را در فرهنگ و سیاست اندونزی و جهان اسلام بازی می‌کنند. درعین‌حال، نهاد مجلس‌العلمای اندونزی نهادی جدیدتر است و به‌مثابه یک نهاد نیمه‌دولتی، وظیفه‌ی نظارت بر مسایل مربوط به امور مذهب اسلامی از طریق صدور فتوا - در مواردی که جامعه با آن روبه‌رو می‌شود - را داراست. جمعیت طرق معتبره صوفیه، دارای ضریب تاثیر زیادی در بین مسلمانانی است که در منطقه دارای گرایش‌های صوفیانه هستند؛ این جمعیت در سامان‌دهی امور متصوفه فعال است و درعین‌حال روابط بسیار خوبی با نیروی‌های سیاسی اندونزی دارد.

با توجه به ساختار این نهادها و اعضا و اهداف‌شان، دو نوع استراتژی از سوی این نهادها در قبال شیعیان اتخاذ شده است. با توجه به مواضع و اقدامات نهادهایی چون نهضت‌العلماء (اکثریت اعضا و عملکردها)، بخشی از بدنه‌ی اصلی و تصمیم‌گیر نهضت محمدیه و جمعیت طرق معتبره‌ی صوفیه، می‌توان استراتژی این بخش را «پذیرش» نامید؛ درمقابل، استراتژی مهار شیعیان از سوی بخشی از نهضت محمدیه و هم‌چنین مجلس‌العلماء و معدودی از اعضای نهضت‌العلماء قابل مشاهده است.

بنابر استراتژی «مهار»، موجودیت گروه اقلیت به‌عنوان یک عارضه و نقطه‌ی آسیب‌پذیری مورد قبول واقع می‌شود (نصری، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۲). در این استراتژی سعی می‌شود که اقلیت در محدوده‌ی خاصی عمل نموده و صدای‌شان به‌صورت محدود منتشر گردد. عدم اعتنا به برخی از حقوق گروه اقلیت، در این راستا تعریف می‌شود. با توجه به این دو استراتژی، ابتدا پیشران‌های اقدامی استراتژی «پذیرش» از سوی نهادهای اهل سنت، سپس پیشران‌های مهار ارایه می‌گردد.

اکثریت شافعی مذهب جمعیت نهادهای اهل سنت اندونزی و مودت نسبت به اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
اشتراک نظر در عمق راهبردی جهان اسلام با دولت و نهادها و مردم اندونزی: حمایت از فلسطین
واکنش مثبت اهل سنت منطقه نسبت به انقلاب اسلامی و همکاری نهادهای فرهنگی بین‌المللی ایران با جریان‌های اسلام‌گرای اهل سنت در اندونزی (برگزاری اجلاس اندیشه‌های غزالی در سال ۲۰۱۷ در جاکارتا با همکاری نهضت‌العلماء و دانشگاه مذاهب اسلامی تهران، همکاری نهضت محمدیه با مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی در برگزاری اجلاس منطقه‌ای وحدت اسلامی در ۲۰۱۶ جاکارتا، حضور بزرگان اهل سنت اندونزی در اجلاس‌های مجمع عمومی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی)
مناسک آیینی مشترک: مولود النبی <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> ، عید فطر و عید قربان (مجمع شیعی این مناسک را با همکاری مجموعه‌های محلی اهل سنت برگزار می‌کنند؛ مانند شهر بندووسو)
تمایلات سادات اندونزی (حبایب) به اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> که در اندونزی بسیار مورد احترام بوده و برای خود سازمان ساختارمند و منضبطی دارند (سازمان رابطه‌العلویه)
روحیه‌ی ضد استکباری (نفرت عمومی از نظام سلطه خصوصاً در دوره‌ی ترامپ به لحاظ سیاست‌های ضد اسلامی گسترش زیادی در میان جریان‌ات اسلام‌گرا داشته است. البته افراطیون سعی می‌کنند مرزهای دشمنی در افکار عمومی مسلمانان اندونزی را از دشمنی با آمریکا به دشمنی با شیعه و ایران تغییر دهند که دوره‌ی ترامپ این راهبرد آنان دچار چالش جدی شده است.)
تمایلات شیعی سران نهضت‌العلماء (عبدالرحمان وحید رئیس‌جمهور سابق اندونزی و رئیس فقید نهضت‌العلماء می‌گوید: سازمان نهضت‌العلماء در واقع اسلام شیعی است البته بدون مسأله‌ی امامت. حضور شخصیت‌هایی چون عقیل سراج (دبیر کل نهضت‌العلماء) و علی یافی (رئیس سابق پارلمان) در مراسم شیعیان و سخنرانی در مراکز شیعی)
نشانه‌هایی از فرهنگ عاشورا و بزرگداشت آن در میان مسلمانان اهل سنت اندونزی، در قسمت شمالی ایالت آچه، اولین منطقه‌ای که اسلام به آن وارد شد، ماه محرم را ماه حسن و حسین <small>علیهم‌السلام</small> می‌نامند. در منطقه‌ی بنکولو واقع در سوماترای غربی، در دهه‌ی نخست محرم مراسم تابوت‌کشان وجود دارد که به مناسبت عاشورای حسینی برگزار می‌شود و بسیار شبیه تعزیه و شبیه‌خوانی شیعیان در غرب آسیا است.
گرایش به آموزه‌های عرفانی و معنوی شیعه در میان جوانان اندونزی و پیروان نهادهای دینی اندونزی

راهبرد هم‌گرایی با این نهادها، با رعایت اولویت مرحله‌به‌مرحله، و راهبرد ائتلاف‌سازی با این نهادها از سوی شیعیان، می‌تواند در ساخت آینده‌ی مطلوب ایشان موثر باشد. در هم‌گرایی مرحله‌به‌مرحله و یا ائتلاف‌سازی در مسایل مختلف می‌توان طیف‌بندی را براساس اولویت زیر پی‌گیری نمود: اولویت اول، هم‌گرایی و ائتلاف‌سازی با نهضت‌العلماء؛ اولویت دوم، هم‌گرایی و ائتلاف‌سازی با جمعیت طرق معتبره؛ اولویت سوم، هم‌گرایی و ائتلاف‌سازی با نهضت محمدیه؛ و اولویت چهارم، هم‌گرایی و ائتلاف‌سازی با مجلس‌العلماء.

۳,۳. عربستان: نیروی فرامنطقه‌ای یسران در محیط پیرامونی

جایگاه راهبردی اندونزی به لحاظ مولفه‌های مختلف، سبب فعالیت گسترده نیروهای فرامنطقه‌ای در این کشور شده است. ایالات متحده‌ی امریکا و عربستان به‌عنوان دو نیروی مهم فرامنطقه‌ای در بخش‌های مختلف فرهنگ دینی، اقتصادی و سیاسی اندونزی فعال هستند. عربستان از طیف‌های متمایل به وهابیت، به‌نحو علنی و گسترده حمایت می‌کند؛ ایالات متحده‌ی امریکا نیز از گروه‌ها و انجمن‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد لیبرال حمایت ویژه می‌نماید. هر دو گروه، بر محور شیعه‌هراسی و مقابله با جامعه‌ی شیعیان اتفاق نظر دارند. تلاش آن‌ها برای جلوگیری از فعالیت شیعیان در اندونزی، همانند مالزی است.

در تحلیل فعالیت عربستان در این منطقه باید نقش وهابیت را به‌عنوان تفکر مورد حمایت عربستان در منطقه تحلیل نمود. وهابیان به مدارس اسلامی سنتی و حوزه‌های علمی، کمک‌های مادی و معنوی زیادی کردند. (Fauzi, ۲۰۱۰، ص. ۱۵). در سه چهار دهه‌ی اخیر، افراط‌گراها اقدام به ایجاد مراکز آموزشی و مدارس در کشورهای گوناگون جنوب شرق آسیا کرده‌اند (نورهادی، ۲۰۱۱، ص. ۹۹). عربستان سعودی علاوه بر ایجاد مراکز آموزشی در کشورهای جنوب شرق آسیا، هر ساله پذیرای شمار زیادی از دانشجویان مسلمان این کشورها برای ادامه‌ی تحصیل است. به این دانشجویان بورس کامل ارایه می‌شود. دانشگاه مدینه، دانشگاه ریاض، دانشگاه اسلامی امام محمد بن سعود در ریاض مهم‌ترین دانشگاه‌های پذیرای مسلمانان جنوب شرق آسیا هستند (diow, ۲۰۰۹، ص. ۹۳). از دیگر اقدامات وهابیان برای تاثیرگذاری بر مسلمانان جنوب شرق آسیا و ترویج اندیشه‌های خویش، ترجمه‌ی کتاب‌های دینی به زبان‌های محلی و چاپ آن با شمارگان بالا و قرارداد آن در دسترس مسلمانان با قیمت پایین است (میری، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۳).

تخمین زده شده است که عربستان در سه چهار دهه‌ی اخیر حدود نود میلیارد دلار برای گسترش اندیشه‌ی وهابی در جهان هزینه کرده است؛ این پول عمدتاً صرف ایجاد مدارس، کالج‌ها و سازمان‌های فرهنگی و اجتماعی در کشورهای دیگر شده است. در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۸۲ تا ۲۰۰۲، عربستان ۲۰۰۰ مدرسه، ۱۵۰۰ مسجد و ۲۱۰ مرکز اسلامی در کشورهای مختلف ساخته است. در کشورهای اندونزی، مالزی، فیلیپین و جنوب تایلند فعالیت عربستان بسیار شدیدتر از دیگر کشورهای اسلامی بوده است (Ghoshal, ۲۰۰۸، ص. ۳).

فارغ‌التحصیلان دانشگاه «ملک عبدالعزیز» امروزه سردمداران ضدشیعی و افراطی‌گری در اندونزی هستند و تمامی جنبش‌های شکل گرفته علیه مسیحیت و آمریکا نیز جذب این تفکر شدند (مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی سازمان فرهنگ و ارتباطات، ۱۳۹۴، ص. ۱۴). از دیگر ابزارهای مهم افراط‌گراها در این منطقه، تاسیس موسسات خیریه و تبلیغی مانند «موسسه‌ی تبلیغی بین‌المللی رابطه العالم الاسلامی» به ریاست محمد نصیر در اندونزی در سال ۱۹۶۹ است. «هیئت الاغاثة» که از میانه‌ی قرن بیستم فعالیت خود را در جده آغاز کرده است، بخش‌های گوناگون عمرانی و مهندسی، بهداشت و سلامت، رفاه اجتماعی و امور دینی و قرآنی را داراست؛ نمایندگی‌هایی نیز در کشورهای مختلف از جمله در جنوب شرق آسیا و شهر جاکارتا در اندونزی دارد (میری، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۴).

حمایت از گروه‌های تجزیه‌طلب و تندرو منطقه نیز از سیاست‌های عربستان و وهابی‌های منطقه است. یکی از مهم‌ترین این گروه‌ها، «الجماعة الاسلامیه» است. این گروه که در ۱۹۹۳ تا ۱۹۹۴ شکل گرفت، در یکی از گروه‌های اسلامی اندونزی به نام «دارالاسلام» ریشه دارد که در میانه‌ی قرن بیستم فعالیت داشت. جماعت اسلامی در بسیاری از کشورهای جنوب شرق آسیا چون مالزی، تایلند، فیلیپین و سنگاپور و حتی پاکستان و استرالیا شاخه دارد. از سال ۲۰۰۹ بیش‌تر این فعالیت‌ها در اندونزی متمرکز شده است. «القاعده»، کمک‌های خود را از طریق سازمان‌های خیریه در عربستان و اندونزی به دست جماعت اسلامی می‌رساند. این گروه خواستار مبارزه علیه غرب، تشکیل حکومت اسلامی در جنوب تایلند و فیلیپین و تاسیس خلافت اسلامی در جنوب شرق آسیا است. حوادثی چون بمب‌گذاری در بالی در سال ۲۰۰۲ و انفجار هتل‌ی در جاکارتا در ۲۰۰۹ به این گروه منسوب شد. مراکز خیریه در عربستان سعودی و القاعده، از طریق جماعت اسلامی به برخی از گروه‌های شبه‌نظامی فعال در جنوب شرق آسیا، هم‌چون لشکر مجاهدین و لشکر جندالله در اندونزی کمک‌هایی ارابه می‌کنند. عبدالله سونگکار و ابوبکر بشیر و عمر طالب مهم‌ترین شخصیت‌های گروه‌های افراطی اندونزی هستند (معصومی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۷).

حزب توسعه و عدالت (PKS) با محوریت حلمی امین‌الدین، رحمت عبدالله و ابورضا از احزاب اصلی حامی جریان‌ات افراط‌گرا در اندونزی است. این حزب که در انتخابات پارلمانی سال ۲۰۱۴ به‌طور محسوسی از پشتیبانی قطر و عربستان برخوردار بود، با توجه به رشد فزاینده در دو دوره‌ی قبل، امیدهای زیادی را برای خود پیش‌بینی کرد؛ اما با افت ۲۹ درصدی نسبت به انتخابات پارلمانی ۲۰۰۹ مواجه گردید و تعداد کرسی‌های آن در

مجلس از ۵۷ کرسی به ۴۰ کرسی کاهش یافت (مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی سازمان فرهنگ و ارتباطات، ۱۳۹۴، ص. ۷۶).

استراتژی نیروی فرامنطقه‌ای و حامیان بومی‌اش، «انکار شیعیان» است. در استراتژی انکار، هویت اقلیت‌ها نفی و تحقیر می‌شود (نصری، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۲). هدف نهایی این نیرو از این استراتژی، تلاش برای اعلام عدم رسمیت شرعی و قانونی شیعه است. در این زمینه آن‌چه برای شیعه در مالزی رخ داد، خوشایند این نیرو بوده و تکرار آن در اندونزی از اهدافشان محسوب می‌شود.

صدر فتوای ممنوعیت شیعه توسط مجلس العلمای استان جاوه‌ی شرقی	پیشران‌های اقدامی و ابزارهای نیروی پیشران فرامنطقه‌ای در استراتژی انکار جامعه‌ی شیعیان
شش حمله طی یک دهه‌ی قبل به مراکز شیعیان از جمله حمله به شیعیان سمپانگ و مادورا و فشار بر تغییر مذهب شیعیانی که در این حملات خانه و کاشانه خود را از دست داده‌اند.	
تبلیغات علیه اسلام شیعی در شبکه‌های اجتماعی توسط گروه‌های ضد شیعه مانند "Syi'ah Sesat" و "Kesesatan Syi'ah"	
فعالیت شش شبکه تلویزیونی به زبان اندونزیایی (bahasa Indonesia) در این کشور و پخش سخنرانی‌های ضد شیعی توسط افرادی چون ابو جبرائیل و عارفین الهام	
تجمع در مقابل مراکز اسلامی شیعیان و فشار برای تعطیلی مراکز و مراسمات شیعیان در نقاط مختلف کسب مشروعیت از طریق حضور در مرکزیت سرزمین وحی الهی و حرمین شریفین در جهان اسلام و ظرفیت حج برای نشر افکار ضد شیعی	
تهدید و توهین به شخصیت‌ها و نخبگان شیعی	
سرمایه‌گذاری‌های درازمدت در ساختار اقتصادی و در اختیار گرفتن بانک‌ها، دانشگاه‌ها، بیمارستان‌ها با سرمایه‌های کلان جریان‌های وابسته به وهابیت و بهره‌برداری از این شبکه اقتصادی علیه شیعیان	
پخش گسترده کلیپ‌ها و مکتوبات جریانات افراط‌گرای شیعه که به بزرگان اهل سنت توهین می‌کنند در جهت برانگیختن حس نفرت اهل سنت نسبت به شیعیان	
سرمایه‌گذاری در جهت جذب فرزندان علمای اهل سنت کشور و بورس آنان در دانشگاه‌های مکه و مدینه جهت کادر سازی آینده‌ی ضد شیعی	
تاسیس معهدا و مدارس اسلامی و جذب هزاران دانشجو و طلبه در این مراکز با محوریت آموزه‌های ضد شیعی (نخبگان این مراکز جهت حضور در عربستان بورس می‌شوند)	
گسترش موج شیعه‌هراسی توسط گروه‌های افراطی وابسته به نیروی فرامنطقه‌ای	
گسترش موج ایران‌هراسی و شیعه‌هراسی در منطقه	
انتشار کتب مختلف علیه شیعه (مانند کتاب ۷ دلیل علیه شیعه و کتاب شیعه از دیدگاه وهابیت با شمار ۱۷ میلیون نسخه)	

در مجموع با توجه به اقدامات عربستان و حامیان افراطی‌اش در درون محیط اندونزی، می‌توان پیگیری سناریو انکار آن‌ها را در قامت دو سیاست مشاهده نمود:

۱. سیاست‌ها و برنامه‌هایی که گروه شیعیان را به‌عنوان مذهبی بدعت‌آمیز و غیراسلامی و ساخته‌ی یهود معرفی می‌نماید. این سیاست، شیعه را دشمن مسلمانان قلمداد می‌کند. در این مرحله، غیریت‌سازی با شیعیان در دایره‌ی مفهومی اسلام رقم می‌خورد.

۲. سیاست‌ها و برنامه‌هایی که گروه شیعیان را به‌عنوان گروه مخالف وحدت ملی معرفی می‌نماید که مصالح و منافع ملی کشور را به خطر می‌اندازند. در این راستا گروه شیعیان به‌عنوان گروهی بنیادگرا و انقلابی معرفی می‌شود که در صورت عدم مهارت توسط حاکمیت، به پیروی از انقلاب اسلامی ایران، به دنبال ایجاد حکومت اسلامی و برهم‌زدن اتحاد ملی هستند. این رویکرد با شیعه‌هراسی در امتداد ایران‌هراسی سعی دارد تا شیعیان را به‌مثابه خطری علیه اتحاد ملی، که از اصول پانچاسیلا است، معرفی نموده و دولت‌مردان را نسبت به کنترل و فشار هرچه‌بیش‌تر بر شیعیان اقناع نماید.

برای مقابله با این برنامه‌ها و اقدامات، اتخاذ رویکرد دفاعی از سوی شیعیان کافی نیست. مواجهه با گروه‌های افراطی که به‌شکل علنی به ضدیت با شیعه مشغول هستند، در صورتی که حالتی فعال و پویا به خود نگیرد، در بلندمدت سبب تحلیل و تضعیف شیعیان خواهد شد. لذا در عین بهره‌مندی از راهبرد دفاعی در برابر هجمه‌های این گروه، بهره‌برداری از راهبرد تهاجمی پیشنهاد می‌شود. در راهبرد تهاجمی، بر مسایلی که مخالف با سیاست‌ها و اصول اساسی جامعه‌ی اندونزی است و افراط‌گرایان برخلاف آن عمل می‌کنند، تاکید می‌شود. افراط‌گرایی دینی و تروریسم مذهبی مانند داعش، اگرچه مورد حمایت عربستان است، ما از سوی دولت و مردم اندونزی به‌هیچ‌عنوان پذیرفتنی نیست؛ همین مساله می‌تواند نقطه‌ی اشتراک مواجهه‌ی فعال با گروه‌های افراطی باشد. نقد عملکرد افراط‌گرایان در جهان اسلام، که به مسلمان‌کشی و تضعیف جهان اسلام منجر شده است، می‌تواند محمل خوبی برای تنویر افکار عمومی و مقابله با جریان‌ات سعودی‌محور باشد.

مصدق دیگری که می‌تواند در سیاست تهاجمی شیعیان در قبال افراط‌گرایان سعودی و حامیان‌شان مورد توجه قرار گیرد، عملکرد سران سعودی در قبال اسرائیل است.

احساسات ضداسرائیلی در میان مردم و دولت اندونزی پررنگ است. از این منظر، دفاع از حقوق فلسطینیان و به چالش کشیدن افراط‌گرایان حامی عادی‌سازی روابط با اسرائیل می‌تواند معادله‌ی هجوم و دفاع را تغییر دهد. مردم مسلمان اندونزی به لحاظ کلامی و فقهی، قرابت زیادی با تعالیم شیعه دارند و در مسایلی چون مودت اهل بیت علیهم‌السلام و توسل و زیارت اهل قبور، اعتقاداتی هم‌چون شیعیان دارند. این اشتراک عقیدتی و مناسکی زمینه‌ی مناسبی برای هم‌گرایی با اهل سنت اندونزی در مقابل افراط‌گرایی است که بی‌مهابا این عقاید و اعمال را شرک‌آمیز و بدعت می‌دانند. تدوین راهبردها و راهکارهای دفاعی و تهاجمی برای مقابله با سناریوی انکار سعودی‌ها، بسیار ضروری است؛ عدم اعتنا به این نیروی فرمانطقه‌ای و حامیان‌اش، آینده‌ی شیعیان را دچار بحران‌ها و چالش‌های جدی می‌نماید.

نتیجه

پیشران‌های موثر در وضعیت آینده‌ی جامعه‌ی شیعیان اندونزی بر دو گونه نیروها و اقدامات: نهادهای «محیط درونی» و «محیط پیرامونی» است. گروه شیعیان اندونزی در دهه‌های اخیر و بعد از انقلاب اسلامی ایران، سه مرحله تطور را پشت سر گذاشته و سبب احیا و تثبیت این گروه در اندونزی شده است. آشنایی بخشی از فرهیختگان و نخبگان علمی اندونزی با تعالیم شیعه و ایجاد نهضت ترجمه‌ی تالیفات کلامی و تفسیری و فقهی و حدیثی اندیشمندان شیعی، اولین مرحله از مراحل سه‌گانه‌ی تطور شیعیان در عصر حاضر بود. در مرحله‌ی دوم شاهد موج تربیت طلاب و دانشجویان و اساتید در مراکز داخلی شیعیان اندونزی و در ایران اسلامی بودیم. در مرحله‌ی سوم، گروه شیعیان برای اداره‌ی موسسات و مراکز علمی و فرهنگی خود و بهره‌وری از منابع انسانی حوزوی و دانشگاهی خویش، دست به ایجاد تشکیلاتی منسجم و دقیق در قامت دو کلان‌نهاد ابی (Ahlul-Bait Indonesia) و ایجابی (Ikatan Jamaah Ahlul bait Indonesia) نمودند. در مجموع، مولفه‌های تبار تاریخی و میراث تمدنی، منابع انسانی زبده، نهادهای علمی و فرهنگی بومی پویا و فعال، و ارتباط با جمهوری اسلامی ایران بستر اقدامات نهادی نیروی پیشران درونی شیعیان است. این زمینه‌ها توانسته‌اند اقدامات آتی شیعیان را براساس سناریوی ارتقا و رشد، پس از سناریوهای تاسیس و تثبیت، طرح‌ریزی نماید. تربیت علما و اساتید نظریه‌پرداز، مدیران توانمند، فعال‌سازی ظرفیت جوانان و بانوان شیعه،

واگرایی با جریانات افراط‌گرای شیعه، ائتلاف‌سازی با نهادها و گروه‌های غیرشیعی هم‌گرا، از جمله‌ی اقدامات پیش‌ران این نیروی درونی جامعه‌ی شیعیان در سناریوی ارتقای وضعیت آتی خود است که این گروه توان تحقق آن را دارد.

در این بین، جمهوری اسلامی ایران اگرچه به لحاظ جغرافیایی، یک نیروی فرامنطقه‌ای محسوب می‌شود، ولی به لحاظ پیوند ماهوی با این گروه، می‌توان به عنوان مکمل نیروی درونی شیعیان در نظر گرفت. جمهوری اسلامی ایران با توجه به تنوع و تکثر نهادهای بین‌المللی خویش می‌تواند نقش کلیدی در آینده‌ی مطلوب شیعیان ایفا نماید. زمینه‌سازی راهبرد هم‌گرایی بین شیعیان و نیروی سیاسی اندونزی و بسترسازی راهبرد ائتلاف‌سازی و اجماع‌سازی نهادهای شیعی با نهادهای کلان اهل سنت، به‌ویژه نهضت‌العلماء، از مهم‌ترین کارویژه‌های ایران اسلامی در ساخت آینده‌ی مطلوب شیعیان اندونزی است.

در میان نیروهای مختلف محیط ملی، دو نیروی دولت (نیروی سیاسی) و نهادهای اهل سنت (نیروی مذهبی)، به سبب داشتن قدرت نفوذ و اثرگذاری بیش‌تر بر تحولات، به عنوان نیروهای کلیدی مشخص شدند. جوکوی که به تازگی در انتخابات ریاست جمهوری پیروز شده، با توجه به قرائن مواضع و اقداماتش، راهبرد پذیرش شیعیان در قامت یک اقلیت مذهبی رسمی و قانونی را اتخاذ کرده است. حمایت از فعالیت موسسات و مراکز علمی گروه شیعیان و تامین امنیت و اجازه‌ی برگزاری مراسمات و مناسک شیعیان و ارتباط حسنه با بزرگان شیعه، از نشانگان راهبرد پذیرش نیروی سیاسی اندونزی است. در مورد نیروی مذهبی، به نهادهای کلان اهل سنت اندونزی، یعنی مجلس العلماء، نهضت‌العلماء، نهضت محمدیه و جمعیت طرق معتبره اشاره شد؛ این‌ها دو گونه راهبرد در قبال شیعیان اتخاذ کرده‌اند. استراتژی غالب در میان این نهادها استراتژی پذیرش شیعیان است و استراتژی مهار هم از سوی طیف اقلیت پیگیری می‌شود. محبت اهل بیت علیهم‌السلام در میان اکثریت شافعی مذهب اندونزی، وجود مناسک آئینی مشترک، تمایل بزرگان ذی‌نفوذ این نهادها به شیعه، حضور اندیشمندان و علمای اهل سنت در مراکز شیعی و ایراد سخنرانی و برگزاری نشست‌های گفتمانی، اشتراک نظر در مورد فلسطین و روحیه‌ی ضداستکباری، از جمله‌ی اقدامات و زمینه‌های مثبت نیروی پیش‌ران فوق در هم‌گرایی با شیعیان است.

علی‌رغم حضور و نقش‌آفرینی ایالات متحده‌ی آمریکا و چین در محیط اندونزی، عربستان نسبت به سایر رقبا، گستره‌ی فعالیت بیش‌تری در مواجهه با شیعیان دارد؛ لذا

به‌عنوان نیروی پیشران کلیدی فرامنطقه‌ای شناخته می‌شود. تمرکز این نیرو بر استراتژی انکار شیعیان و اعلام عدم رسمیت شرعی و قانونی آن‌ها، مانند شیعیان مالزی است. سیاست شیعه‌هراسی در امتداد ایران‌هراسی، با دو رویکرد معرفی شیعیان به‌عنوان گروهی ضد اتحاد ملی و ضد وحدت امت اسلامی، محور فعالیت‌های افراط‌گرایان علیه شیعیان است. پیگیری راهبرد تهاجمی در عین بهره‌مندی از راهبرد دفاعی، و استفاده از اشتراکات با نیروی سیاسی و مذهبی اندونزی در مواجهه با سناریوی انکار سعودی‌ها ضروری است.

منابع

- ابراهیمیان، ح.ا. (۱۳۹۴). بررسی سه نهاد مهم اندونزی. جاکارتا: رایزنی فرهنگی ایران در اندونزی.
- اسدی، م. (۱۳۶۶). جهان اسلام. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بیگلری، م.ص. (۱۳۹۳). فرهنگ و مذهب در اندونزی با تأکید بر موضوع شیعیان. تهران: مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی.
- حاجیان، ا.؛ قصاع، م. (۱۳۹۲). آینده و سناریونگاری؛ طبقه‌بندی روش‌ها و دسته‌بندی سناریوها. در راهبرد اجتماعی فرهنگی، ش ۲، صص. ۳۳-۶۲.
- حافظ‌نیا، م.ر. (۱۳۷۸). اندونزی و بحران جدایی‌طلبی سرزمینی. در پاسدار اسلام، ش ۲۱۶، صص. ۲۳-۲۵.
- دفتری، م. و قوام، ع. (۱۳۶۶). اهمیت اقتصادی و سیاسی و استراتژیک حوزه اقیانوس آرام. در سیاست خارجی، ش ۲، صص. ۷۵۱-۷۶۰.
- سمندری، ل.ا. و سمندری، ع. (۱۳۹۴). بررسی نتایج بکارگیری رویکرد آینده‌پژوهی برای برنامه‌ریزی استراتژیک حوزه حمل‌ونقل شهر تهران. در: اجلاس ملی اقیانوس مدیریت. شیراز.
- شیرخانی، ع. و اشرافی، م. (۱۳۹۴). تحلیلی از وضعیت شیعیان اندونزی. در پژوهش‌های منطقه‌ای، ش ۳، صص. ۱۸۵-۱۹۸.
- ضیغمی، م.ع. و توفیقی، ر. (۱۳۸۷). راهنمای تجارت با اندونزی. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- طالب، ح. (۱۳۹۰). کتاب اندونزی. قم: پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی جامعه‌المصطفی‌العالمیه.
- طوسی، ح.ر. (۱۳۹۳). درآمدی بر وضعیت دینی- فرهنگی- سیاسی و آموزشی اندونزی. قم: جامعه‌المصطفی‌العالمیه.
- فهی، ل. و راندال، ر. (۱۳۹۰). آموختن از آینده: سناریوهای آینده‌نگاری رقابتی. (م. منزوی، مترجم). تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- الله‌یاری، ف؛ کریمی، ز. و بی‌طرفان، ر. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل روند ورود و گسترش اسلام در اندونزی. در تاریخ‌نامه خوارزم، ش ۱، صص. ۲-۲۰.

- لیندگرن، م. و باند هولد، ه. (۱۳۸۶). *طراحی سناریو: پیوند بین آینده و راهبرد*. (ع. تاتاری، مترجم). تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ماریکینوسکی، ک. (۱۳۸۸). جلوه‌های اسلام شیعی در جنوب شرق آسیا. در *پژوهش‌های منطقه‌ای*، ش ۱، صص. ۱۰۵-۱۱۸.
- مدیرشانه‌چی، ک. (۱۳۸۸). تحولات ژئوپلیتیک و جایگاه جدید ژئوپلیتیکی منطقه پاسیفیک. در *مطالعات سیاسی*، ش ۲، صص. ۱۱۹-۱۲۴.
- مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی سازمان فرهنگ و ارتباطات. (۱۳۹۴). *افراط‌گرایی در جنوب شرق آسیا*. تهران: انتشارات بین‌المللی هدی.
- مظفری، م.ر. (۱۳۷۵). *کتاب سبز اندونزی*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- معصومی، م. (۱۳۹۴). وهابیت و گسترش اسلام تندرو در جنوب شرق آسیا. در: *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، ش ۳، صص. ۱۰۹-۱۳۲.
- میری، م. (۱۳۸۸). وهابیت در اندونزی. در: *پژوهش‌های منطقه‌ای*، ش ۲، صص. ۱۴۱-۱۵۲.
- نصری، ق. (۱۳۹۰). *درآمدی نظری بر امنیت جامعه‌ای*. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هاشمیان اصفهانی، م. (۱۳۸۹). *آینده‌نگاری علم و فناوری، آینده‌نگاری و ارزیابی رقبای منطقه و پیشگامان جهانی در حوزه‌ی علم و فناوری*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- Abdul muti, p. (2009). *Islam di Indonesia, Pusat Dialog dan Kerjasama Antar Budaya*. Jakarta.
- Ali, A.S. (2010). *Negara Pancasila: jalan kemaslahatan berbangsa*. Jakarta: Universitas misyigan.
- Jayani, D.H. (2019). *Kepuasan terhadap Kinerja Presiden Jokowi Menurun*. Available at: [www. databoks.katadata.co.id/datapublish/2019/10/07/survei-lsi-kepuasan-terhadap-kinerja-presiden-jokowi-menurun](http://www.databoks.katadata.co.id/datapublish/2019/10/07/survei-lsi-kepuasan-terhadap-kinerja-presiden-jokowi-menurun).
- Fauzi, A.H. (2010). *Islamic education in Malaysia*. Singapore: Rajaratnam School of International Studies.
- Ghoshal, B. (2008). *Arabization, Changing Face of Islam in Asia*. New Delhi: Institute of Peace and Conflict Studies.
- Jabruhim (2010). *Muhammadiyah: Gerakan Kebudayaan yang Berkemajuan*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar.
- Jong, I.J.F. (1999). *Islamic mystism contested: thirteen centuries of controversies and polemics*. Bernd Radtke, F. de Jong. Leiden: Brill.
- Lidwina Mutia, s (2019). *Selebritas Politik dan Gaya Komunikasi Joko Widodo di Media baru*. In: *Majalah Pekommas*, 4(1), pp. 75-84.
- Liow, J. (2009). *Islam education and reform in Southern Thailand*. Singapore:

Institute of Southeast Asian Studies.

- Menchik, J. (2016). *Islam and Democracy in Indonesia: Tolerance without Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moeldoko, R (2019). *Lima Tahun Maju Bersama, Jakarta, Kantor Staf Presiden Republik Indonesia* .jakarta.
- Noorhadi, H. (2011). Salafi Madrasas and Islamic Radicalism in Post-New Order Indonesia. In: *Islamic studies and Islamic education in contemporary Southeast Asia*. Kuala Lumpur.
- Poltak Partogi, N. (2017). *Kekhalifahan ISIS di Asia Tenggara*. Jakarta: Yayasan Perpustakaan Obor Indonesia.
- Porter, D. (2002). *Managing Politics and Islam in Indonesia*. London & New York: Routledge Curzon.
- Ricklefs M.C. (2013). *Sejarah Asia Tenggara: Dari Masa Prasejarah Sampai Kontemporer, Komunitas Bambu*.
- Schoemaker, P.J.H. (1995). Scenario Planning: A tool for strategic thinking. In: *Sloan Management Review*, Vol.36, No.2, pp. 25- 40.
- Sukoco, M. (2012). *kajian Sistem Politik dan Pemerintahan di Indonesia*. Universitas Negeri Malang. DOI: 10.13140/RG.2.1.2087.1766
- Van, M. (2002). *Back to Situbondo? Nahdlatul Ulama attitudes towards Abdurahman Wahid's Presidency and his fall*. Jukjakarta.
- Zulkifli (2016). *The struggle of the Shi'is in Indonesia*. Australia: The Australian National University
<https://www.aahlulbaitindonesia.or.id/berita/index.php/sejarah-aahlulbait-indonesia/>

References

- Abdul muti, p. (2009). Islam di Indonesia, Pusat Dialog dan Kerjasama Antar Budaya. Jakarta.
- Ali, A.S. (2010). Negara Pancasila: jalan kemaslahatan berbangsa. Jakarta: Universitas misyigan.
- Allahyari, F., Karimi, Z., & Bitarafn, R. (1392). Study and analysis of the process of entry and spread of Islam in Indonesia. In the history of Khorezm, 1 (1), p. 2-20.
- Asadi, M. (1366). Islamic world. Tehran: University Publishing Center.
- Biglery, M.S. (1393). Culture and religion in Indonesia with emphasis on the subject of Shiites. Tehran: Center for International Cultural Studies.
- Center for International Cultural Studies of the Organization of Culture and Communication. (1394). Extremism in Southeast Asia. Tehran: Hoda International Publications.
- Daftari, M., & Qawam. (1366). Economic, political and strategic importance of the Pacific basin. In Foreign Policy, 2 (4), p. 751-760.
- Director Shanechi, K. (1388). Geopolitical developments and the new geopolitical position of the Pacific region. In Political Studies, 2 (6), p. 119-124.
- Ebrahimian, H.A. (1394). A review of three important Indonesian institutions. Jakarta: Iranian cultural consultation in Indonesia.
- Fahi, L., & Randall, R. (1390). Learning from the future: Competitive futuristic scenarios. (M. Manzavi, translator). Tehran: Future Research Center for Science and Defense Technology.
- Fauzi, A.H. (2010). Islamic education in Malaysia. Singapore: Rajaratnam School of International Studies.
- Ghoshal, B. (2008). Arabization, Changing Face of Islam in Asia. New Delhi: Institute of Peace and Conflict Studies.
- Hajiyani, A., & Qesas, M. (1392). Future and Scenario; Classification of methods and classification of scenarios. In Socio-Cultural Strategy, 2 (8), p. 33-62.
- Hashemian Isfahani, M. (1389). Science and technology foresight, foresight and evaluation of regional competitors and global leaders in the field of science and technology. Tehran: University Publishing Center.
<https://www.ahlulbaitindonesia.or.id/berita/index.php/sejarah-ahlulbait-indonesia/>
- Jabruhim (2010). Muhammadiyah: Gerakan Kebudayaan yang Berkemajuan. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Jayani, D.H. (2019). Kepuasan terhadap Kinerja Presiden Jokowi Menurun. Available at:
- Jong, I.J.F. (1999). Islamic mystism contested: thirteen centuries of controversies and polemics. Bernd Radtke, F. de Jong. Leiden: Brill.

- Lidwina Mutia, s (2019). Selebritas Politik dan Gaya Komunikasi Joko Widodo di Media baru. In: *Majalah Pekommas*, 4(1), pp. 75-84.
- Lindgren, M., & Band Hold, E. (1386). *Scenario design: the link between the future and strategy*. (A. Tatari, Trans.). Tehran: Future Research Center for Defense Science and Technology.
- Liow, J. (2009). *Islam education and reform in Southern Thailand*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Mariknowski, K. (1388). Manifestations of Shiite Islam in Southeast Asia. In *Regional Studies*, 1 (1), p. 105-118.
- Masoumi, M. (1394). Wahhabism and the spread of extremist Islam in Southeast Asia. In: *Historical Studies of the Islamic World*, 3 (6), p. 109-132.
- Memory, M.R. (1378). Indonesia and the crisis of territorial secession. In *the Guard of Islam*, No. 216, p. 23-25.
- Menchik, J. (2016). *Islam and Democracy in Indonesia: Tolerance without Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miri, M. (1388). Wahhabism in Indonesia. In: *Regional Studies*, 2 (1), p. 141-152.
- Moeldoko, R (2019). *Lima Tahun Maju Bersama*, Jakarta, Kantor Staf Presiden Republik Indonesia .jakarta.
- Mozaffari, M. R. (1375). *Indonesia Green Book*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publishing Center.
- Nasri, Q. (1390). *A theoretical introduction to community security*. Tehran: Publications of the Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Noorhadi, H. (2011). *Salafi Madrasas and Islamic Radicalism in Post-New Order Indonesia*. In: *Islamic studies and Islamic education in contemporary Southeast Asia*. Kuala Lumpur.
- Poltak Partogi, N. (2017). *Kekhalifahan ISIS di Asia Tenggara*. Jakarta: Yayasan Perpustakaan Obor Indonesia.
- Porter, D. (2002). *Managing Politics and Islam in Indonesia*. London & New York: Routledge Curzon.
- Ricklefs M.C. (2013). *Sejarah Asia Tenggara: Dari Masa Prasejarah Sampai Kontemporer*, Komunitas Bambu.
- Samandari, L.A., & Samandari, A. (1394 AP). Investigating the results of applying a future research approach for strategic planning in the field of transportation in Tehran. In: *National Ocean Management Summit*. Shiraz.
- Schoemaker, P.J.H. (1995). Scenario Planning: A tool for strategic thinking. In: *Sloan Management Review*, Vol.36, No.2, pp. 25- 40.
- Shirkhani, A. And noble, m. (1394). An analysis of the situation of the Shiites in Indonesia. In *Regional Studies*, 3(10), pp. 185-198.
- Sukoco, M. (2012). *kajian Sistem Politik dan Pemerintahan di Indonesia*. Universitas Negeri Malang. DOI: 10.13140/RG.2.1.2087.1766 •
- Talib, H. (1390). *Indonesia Book*. Qom: Research Institute of Regional Studies, International Research Institute of Al-Mustafa Society.

- Tusi, H.R. (1393). An Introduction to the Religious-Cultural-Political and Educational Status of Indonesia. Qom: Al-Mustafa International Society.
- Van, M. (2002). Back to Situbondo? Nahdlatul Ulama attitudes towards Abdurahman Wahid's Presidency and his fall. Jukjakarta.
[www. databoks.katadata.co.id/datapublish/2019/10/07/survei-lsi-kepuasan-terhadap-kinerja-presiden-jokowi-menurun](http://www.databoks.katadata.co.id/datapublish/2019/10/07/survei-lsi-kepuasan-terhadap-kinerja-presiden-jokowi-menurun).
- Zeighami, M. A., & Tawfiqi, R. (1387). Trade guide with Indonesia. Tehran: Institute of Business Studies and Research.
- Zulkifli (2016). The struggle of the Shi'is in Indonesia. Australia: The Australian National University

